

ESSAY

Kapitaal en klasse: veranderingen sinds de jaren tachtig

Nico Wilterdink

De ongelijkheid neemt toe: dat idee is inmiddels zo wijdverbreid geraakt dat niemand er meer van opkijkt. Tal van statistische studies naar ontwikkelingen in de inkomens- en vermogensverdeling in diverse landen hebben er ondersteuning aan gegeven, zoals, om de bekendste te noemen, Thomas Piketty's *Kapitaal in de 21ste eeuw* (Piketty 2014; maar zie bijvoorbeeld ook OECD 2008; 2011; 2012). Het beeld van toenemende ongelijkheid binnen welvarende landen is de laatste jaren ook telkens weer bevestigd door mediaberichten over de zelfverrijking in de toppen van het bedrijfsleven en de groei van grote particuliere vermogens (de miljardairs van *Forbes*, de top-500 van *Quote*) aan de ene kant, de stagnatie of achteruitgang van inkomens en toenemende materiële onzekerheid bij brede lagen van de bevolking aan de andere kant.

Intussen is er echter nog heel wat onduidelijkheid en controverse over de feitelijke ontwikkelingen, die sterk per land en specifieke tijdsperiode variëren. Internationaal gaat de meeste aandacht uit naar het land dat economische, politieke en culturele dominantie in de wereld combineert met een buitengewoon sterke toename van binnenlandse economische ongelijkheid, de Verenigde Staten. Maar is er in Nederland – om ons daar verder toe te beperken – eigenlijk wel sprake van zo'n toename? En als dat zo is, hoe groot is die, sinds wanneer is deze trend gaande, en hoe is die tot nu toe verlopen? Verschillende deskundigen hebben deze vragen verschillend beantwoord; kennelijk geven de beschikbare statistische gegevens daar nog niet zonder meer uitsluitsel over. Zo vermeldt Van Bavel (2014: 85) in de WRR-publicatie *Hoe ongelijk is Nederland?* dat de bijzonder grote vermogensongelijkheid in Nederland volgens verschillende aanwijzingen recentelijk nog verder is toegenomen, maar stelt het rapport *Vershil in Nederland* van een andere overheidsinstantie, het Sociaal en Cultureel Planbureau, dat van een duidelijke tendens van stijgende vermogensongelijkheid geen sprake is (SCP 2014: 116-117). Nog uitgesprokener zijn de meningsverschillen tussen specialisten met betrekking tot ontwikkelingen in de Nederlandse inkomensverhoudingen (vergeleijk bijvoorbeeld Salverda 2014; Caminada et al. 2014; Vrooman en Wildeboer Schut 2015). Deze onduidelijkheid werkt door in de publieke discussies, die zich kenmerken door een gebrek aan precisie en een onontwaarbaar door elkaar lopen van feitelijke beweringen en normatieve standpunten.

Een ander punt dat opvalt in de academische en publieke debatten over (toenemende) economische ongelijkheid is dat die zelden in termen van klassenverschil-

len, laat staan van klassentegenstellingen wordt opgevat.¹ Ook waar bepaalde groepen of instanties – de bankiers, de multinationals, de rijken, de elite, de politici – ervoor verantwoordelijk worden gesteld, worden die in het algemeen niet omschreven als een omlijnende klasse. Evenmin worden de veronderstelde slachtoffers van toenemende ongelijkheid als zodanig gedefinieerd. Het vaakst wordt de term 'klasse' thans gekoppeld aan groeperingen tussen top en onderkant: de middenklasse (of middenklassen), die in de verdrukking komt, bedreigd wordt, of zelfs ten onder zou gaan.² Dat suggereert polarisatie van de maatschappij in twee overblijvende klassen, maar welke dat dan zouden zijn, wordt niet duidelijk, zoals ook de omlijning van de 'middenklasse' in het vage blijft. De marxistische terminologie van kapitaal versus arbeid, bourgeoisie versus arbeidersklasse, die rond 1970 een laatste revival in academische kringen beleefde (Wilterdink 1998), maakt voorshands weinig opgang. De toename van economische ongelijkheid, voor zover hier sprake van is, gaat dus niet samen met een verscherping van manifeste klassentegenstellingen. Wanneer mensen expliciet gevraagd wordt naar hun perceptie van klassenverschillen, refereren ze eerder aan verschillen in kennis, levensstijl en daarmee verbonden status dan aan verschillen in economische positie en daarmee verbonden belangen, eerder aan cultureel dan aan economisch kapitaal (Van Eijk 2011).³

In dit stuk bespreek ik om te beginnen aan de hand van statistische gegevens en in aansluiting op eerdere publicaties (met name Wilterdink 2015: 335 e.v.) de empirische kwestie hoe de ongelijkheid in de verdeling van materiële welstand tussen Nederlandse huishoudens de afgelopen decennia is veranderd, waarbij ik me speciaal richt op één component daarvan: de vermogensongelijkheid. Is de ongelijkheid op dit punt in recente tijden inderdaad toegenomen? En als dat zo is, sinds wanneer is dat het geval?

Het vervolg van het stuk neemt een meer theoretische en speculatieve wending door de vraag aan de orde te stellen of, in hoeverre en hoe de beschreven veranderingen geïnterpreteerd en verklaard kunnen worden in termen van veranderende klassenverhoudingen. Zou bijvoorbeeld kunnen worden gesproken van toenemende machtsverschillen tussen sociaaleconomische klassen? Of, meer specifiek, van een te onderscheiden bovenklasse van grote kapitaalbezitters die steeds meer privileges naar zich toetrekt? En als dat zo is, waarom is daarvan zo weinig zichtbaar in publieke discussies en politieke acties? Waarom wordt de veelvuldig opgemerkte groei van ongelijkheid zo weinig gedefinieerd als een verscherping van klassentegenstellingen?

- 1 Dit geldt ook voor de sociologie, en nog meer voor de economische wetenschap. Vergelijk Weenink (2005) over de discussies over de bruikbaarheid van het klassenbegrip in de sociologie.
- 2 Zie voor een genuanceerde behandeling van deze kwestie het themablok 'Verdwijnt de middenklasse?' in *Beleid en Maatschappij* (Kremer 2015).
- 3 Deze alledaagse notie van klasse wijkt daarmee af van de sociologische traditie in de lijn van Marx en Weber (1922: 631-641), waarin 'klasse' primair verbonden wordt met economische verhoudingen. Dit stuk volgt deze traditie.

Ongelijkheid in de vermogensverhoudingen: veranderingen na 1980

Ongelijkheid in materiële welstand kan worden afgemeten aan verschillen in inkomen en vermogen, alsook aan de verhouding tussen beide. Deze paragraaf richt zich op veranderingen in 1) de verdeling van privévermogens, 2) de verhouding tussen inkomens en vermogens, en 3) vermogens- of kapitaalbezit als bron van inkomen. Al deze veranderingen zijn van belang voor de beantwoording van de vraag of en in hoeverre de economische ongelijkheid in Nederland de afgelopen decennia is toegenomen.

Ad 1. De verdeling van privévermogens: indicaties van toenemende ongelijkheid

De sterke concentratie van privévermogen die de verdeling aan het begin van de twintigste eeuw kenmerkte, verloor in de loop van de eeuw langzamerhand aan scherpte. Zo daalde het aandeel van de rijkste één procent van de huishoudens in het totaal van alle privévermogens naar schatting van vijftig procent omstreeks 1910 tot ruim twintig procent rond 1980.⁴ Maar daarna begon de ongelijkheid volgens verschillende aanwijzingen toe te nemen. Grotere vermogens stegen volgens de cijfers van de vermogensbelasting in de jaren tachtig gemiddeld sterk, en meer dan kleinere (Wilterdink 2015: 342-343). Volgens de vollediger vermogensstatistieken die het CBS voor de jaren sinds 1993 publiceert (met een onderbreking voor de jaren 2001-2005) nam vanaf dat jaar tot en met 2013⁵ de vermogensongelijkheid eveneens toe: het aandeel van de rijkste één procent van de Nederlandse huishoudens in het totaal van alle privévermogens steeg naar berekening van 22% naar 27,5%, dat van de rijkste vijf procent van 46% naar 51%, dat van de rijkste tien procent van 61% naar 67% en dat van de rijkste twintig procent van 78% naar 85,5%, terwijl de Gini-index steeg van 0,79 naar 0,89.⁶ Deze stijging was echter niet continu. Tussen 1993 en 2008 bleef de verdeling vrij stabiel, afgemeten aan dezelfde maatstaven voor ongelijkheid. Met de financieel-economische crisis van 2008 ging dat veranderen. Eerst daalde de ongelijkheid, maar na 2009 begon ze te stijgen tot een niveau dat in 2013 aanmerkelijk hoger lag dan dat in elk van de voorafgaande jaren sinds 1993.

- 4 Deze en andere cijfers in deze paragraaf zijn grotendeels ontleend aan eerdere publicaties, met name Wilterdink (1984, 2015), waarin veranderingen in de Nederlandse vermogensverhoudingen uitvoerig en gedetailleerd zijn beschreven. Hierin staan ook verwijzingen naar bronnen en uitleg van de berekeningswijzen. De basisgegevens zijn afkomstig van het CBS. Cijfers over de privévermogens van huishoudens vanaf 1993 zijn te vinden op de website statline.cbs.nl, evenals cijfers over nationaal inkomen, inkomens van huishoudens en prijzen waarvan hier gebruik is gemaakt. Voor het zicht op grote vermogens is daarnaast gebruikgemaakt van CBS-gegevens over de aantallen huishoudens en vermogenstotalen van vermogensklassen boven één miljoen euro (één tot twee miljoen, twee tot vijf miljoen enzovoort).
- 5 Het laatste jaar waarvoor de definitieve cijfers bij de afronding van dit artikel op de valreep beschikbaar kwamen.
- 6 De Gini-index is een maat voor ongelijkheid die de hele populatie bestrijkt en die in theorie ligt tussen 0 (volledige gelijkheid: iedereen heeft precies evenveel) en 1 (absolute ongelijkheid: één individu of sociale eenheid heeft alles, de rest niets). Zie bijv. Coulter (1989). De index kan in principe groter dan 1 worden als ook negatieve waarden in de berekening worden betrokken. Een Gini-cijfer van 0,89 wijst hoe dan ook op een zeer hoge concentratie.

Tabel 1 *Gemiddeld vermogen van verschillende categorieën huishoudens in constante prijzen (2006), Nederland 1993-2013*

Jaar	Rijkste 1%	Rijkste 20%	20-50%	50-85%	Armste 15%
1993	1.626.500	289.300	52.700	5.600	-9.600
1995	1.696.300	310.000	63.100	6.600	-10.400
2000	2.756.400	476.400	77.000	7.800	-21.900
2006	3.373.600	607.800	128.300	10.900	-40.600
2008	3.766.400	658.600	154.800	12.900	-32.400
2010	3.489.900	614.700	117.600	8.400	-33.500
2013	3.475.500	544.700	82.200	3.600	-50.300

De toename van de ongelijkheid over de periode 1993-2013 zou dus kunnen worden herleid op het conjuncturele effect van de recessie van 2008 en volgende jaren. Deze tastte de vermogens over de hele linie aan. Eerst daalden vooral de grotere vermogens, zodat de ongelijkheid afnam. Maar vanaf 2009 begonnen de grote vermogens weer te stijgen, terwijl de kleinere verder daalden: de ongelijkheid nam toe. Zo groeide het gemiddelde vermogen van de rijkste één procent van de huishoudens volgens de statistieken van 3,4 miljoen euro in 2009 tot tegen de 4 miljoen in 2013 en daalde het gemiddelde van de categorie twintig tot vijftig procent (de huishoudens die tot de bovenste helft maar niet tot de rijkste twintig procent behoren) van 141 duizend naar 94 duizend euro. De crisis bracht een tijdelijk scherpe terugval van de aandelenkoersen, gevolgd door een snel herstel, waarvan vooral de bezitters van grote vermogens profiteerden. Een ander gevolg van de crisis, de daling van de huizenprijzen, hield daarentegen langer aan, wat vooral nadelig was voor kleinere bezitters, bij wie het vermogen voor een relatief groot deel bestaat uit eigenwoningbezit. Ook de daling van de rente tot een zeer laag niveau in de afgelopen jaren is vooral ongunstig voor de kleinere bezitters, wier financiële vermogen voor het grootste deel uit spaarrekeningen bestaat. Het zou echter onjuist zijn te veronderstellen dat de vermogensverhoudingen in de jaren vóór de crisis nauwelijks veranderden. Dat blijkt als we de gemiddelde reële vermogens van verschillende categorieën huishoudens voor een reeks jaren vanaf 1993 met elkaar vergelijken (zie tabel 1).

Tussen 1993 en 2008 stegen de reële vermogens van grote en kleine bezitters in ongeveer gelijke mate, maar namen tegelijk de absolute verschillen sterk toe. Aan de onderkant daalden de vermogens doordat de schulden hier in toenemende mate de waarde van de bezittingen gingen overtreffen. Zo groeide in deze periode de kloof tussen rijkere en armere bevolkingsgroepen; in de onderste helft van de huishoudens bleven de meeste vermogens dicht bij nul of kwamen daar ver onder te liggen, in de bovenste helft stegen ze sterk en continu. Deze groeiende vermogenskloof komt in de ongelijkheidsmetingen volgens de gebruikelijke maatstaven (aandeel van de rijkste één of tien procent, Gini-index enz.) niet tot uitdrukking.

Na 2008 blijven de vermogens van de grote bezitters (de rijkste één procent) op peil, terwijl de gemiddelde reële vermogens van alle andere categorieën dalen, en wel meer naarmate het vermogen lager is. In 2013 is het gemiddelde vermogen van de rijkste één procent meer dan verdubbeld ten opzichte van dat in 1993 (gecorrigeerd voor inflatie), bij de rijkste twintig procent is de groei over deze twintig jaar minder, bij de categorie twintig tot vijftig procent nog minder en in de onderste helft zijn de (altijd zeer bescheiden of negatieve) vermogens in dezelfde periode gedaald.

Ook vóór 1993, vanaf 1980, groeiden zoals gezegd de vermogensverschillen. Voor de hele periode vanaf het begin van de jaren tachtig kan derhalve worden gesproken van een toename van ongelijkheid van privévermogens, al vond die niet steeds in gelijke mate en op dezelfde wijze plaats.

Ad 2. Absolute en relatieve groei van privévermogens: implicaties voor de welstandsongelijkheid

Tabel 1 wijst op een sterke stijging sinds de jaren negentig van privévermogens in het algemeen. Die stijging was veel groter dan die van de inkomens, ook als de daling na 2008 wordt meegenomen. Terwijl het nationaal inkomen tussen 1993 en 2013 nominaal 2,2 keer zo groot werd, verdriedubbelde het totale geregistreerde privévermogen. In 1993 bedroeg het totale privévermogen 1993 volgens de statistieken ruim anderhalf (1,6) maal het nationaal inkomen, in 2008 was die verhouding gestegen tot 2,6, waarna met het uitbreken van de crisis een daling plaatsvond tot 2,2 in 2013. Nog opvallender was de groei van de privévermogens ten opzichte van het gemiddelde besteedbare huishoudinkomen. Die laatste grootte nam nominaal toe van 21.600 euro in 1993 tot 33.600 euro in 2013, een stijging van 56%, terwijl het gemiddelde privévermogen met 157% steeg. Waar het gemiddelde privévermogen in 1993 2,6 zo groot was als het gemiddelde besteedbare inkomen, was die verhouding in 2008 gestegen tot 5,3, om daarna te dalen tot 4,3 in 2013. In 1993 was het vermogen van een gemiddeld huishouden in de rijkste twintig procent equivalent aan ruim tien jaar gemiddeld besteedbaar huishoudinkomen; in 2008 was dat meer dan twintig jaar geworden, in 2013 nog altijd meer dan achttien jaar. Een gemiddeld huishouden in de rijkste één procent had in 1993 een vermogen dat gelijk stond aan 58 jaar gemiddeld huishoudinkomen, in 2013 was dat meer dan verdubbeld tot 118 jaar. Als we uitgaan van een rendement van 4%, kon een gemiddelde vermogensbezitter in de rijkste één procent in 1993 aan zijn bezit een bruto jaarinkomen van tegen de 50 duizend euro ontleen, ofwel 2,3 maal het gemiddeld besteedbaar inkomen, zonder op het vermogen in te teren; in 2013 was dat een inkomen van meer dan anderhalve ton, 4,7 maal het gemiddeld besteedbaar inkomen, ruim het dubbele van de verhouding in 1993. Zo is het voor een bovenlaag in de Nederlandse samenleving in toenemende mate mogelijk geworden om langdurig in welstand te leven zonder daarvoor betaalde arbeid te hoeven verrichten. Hierin lijkt de Nederlandse samenleving nu weer meer op die van rond 1900 dan lange tijd het geval was.

De groei van de privévermogens ten opzichte van de inkomens die uit deze en andere cijfers blijkt (en die in de jaren tachtig inzette), impliceert een toename van economische ongelijkheid, afgezien nog van veranderingen in de verdeling

van de vermogens en van de inkomens afzonderlijk. Dat vloeit voort uit het gegeven dat vermogens altijd veel ongelijker verdeeld zijn dan inkomens. Vermogensgroei die berust op de waardestijging van goederen levert bovendien onbelaste en niet-geregistreerde inkomens in de vorm van vermogenswinsten op die minstens zo ongelijk verdeeld zijn als de vermogens zelf. Het meerekenen van deze verborgen inkomens zou waarschijnlijk een heel wat schevere inkomensverdeling en een aanmerkelijk grotere toename van de ongelijkheid daarin over de afgelopen dertig jaar opleveren dan uit de inkomensstatistieken naar voren komt (Wilterdink 2002: 55; OECD 2011: 350, 376-376; Roine en Waldenström 2012; Nelissen 2015).

Ad 3. Toename van kapitaalinkomens, daling van arbeidsinkomens

Ook afgezien van de verborgen vermogenswinsten, stegen sinds de jaren tachtig inkomens uit kapitaal – ondernemingswinsten plus inkomsten uit belegd vermogen – ten opzichte van de inkomens uit arbeid, nadat ze eerder in de twintigste eeuw sterk waren gedaald. Volgens de cijfers van de Nationale Rekeningen daalden de lonen als percentage van het Nederlandse Bruto Nationaal Product van 59% in 1980 tot rond de vijftig procent vanaf het midden van de jaren negentig. De arbeidsinkomensquote in de marktsector, waarin bij de lonen van werknemers een aan zelfstandige ondernemers toegerekend arbeidsinkomen is opgeteld, bereikte volgens berekeningen van het CPB (2001) in 1980 een piek van 95,4%, om daarna te dalen tot een niveau van iets boven de tachtig procent in de jaren negentig; hiermee correspondeert een stijging van de ‘zuivere’ winst van minder dan vijf tot bijna twintig procent. Volgens een weer wat andere schatting stegen de winsten in Nederland als percentage van de toegevoegde waarde van bedrijven van 16,5% in 1980 via 19,5% in 1990 en 26,1% in 2000 tot 31,2% in 2012 (Fransman 2013). De verschuiving van arbeids- naar kapitaalinkomens die uit deze macro-economische gegevens blijkt, houdt een toename van economische ongelijkheid in, gegeven het feit dat de kapitaalinkomens veel ongelijker verdeeld zijn dan de inkomens uit arbeid.

Sinds de jaren tachtig steeg ook de ongelijkheid van arbeidsinkomens, met als meest opvallende component de spectaculaire groei van de beloningen van de bestuurders van grote bedrijven (Wilterdink 1993: 15-16; 2015: 374-375; De Beer 2014: 59-60). Hoewel deze beloningen tot de factor arbeid worden gerekend, is er veel voor te zeggen om ze ten minste voor een deel als kapitaalinkomens te beschouwen. Topmanagers van grote naamloze vennootschappen hebben een zodanige beslissingsmacht en profiteren zodanig van het door hen beheerde kapitaal dat men hen als medebezitters, naast de formele eigenaren, zou kunnen beschouwen. Zo gezien gaat de verschuiving in de inkomensgrondslag van arbeid naar kapitaal nog verder dan uit de cijfers naar voren komt.

De in deze paragraaf opgevoerde gegevens wijzen erop dat de ongelijkheid in materiële welstand de afgelopen dertig jaar inderdaad is toegenomen, zeker als daarbij ook de versoeringen in het stelsel van sociale uitkeringen in rekening worden gebracht. De drie aspecten van die ontwikkeling die ik heb belicht, wijzen tevens op een toegenomen belang van bezit van economisch kapitaal als basis van

sociaaleconomische ongelijkheid. De ontwikkeling begon omstreeks 1980, na een voorafgaande trend van nivellering, van verkleining van inkomens- en vermogensverschillen en afnemend belang van bezit van economisch kapitaal gedurende het grootste deel van de twintigste eeuw.

De drie genoemde deelontwikkelingen hangen met elkaar samen, waarbij de derde als de meest fundamentele kan worden beschouwd. Door de stijging van kapitaalinkomens stijgt de marktwaarde van de goederen (ondernemingsvermogen, aandelen) waarop deze inkomens zijn gebaseerd, waardoor vermogens groeien ten opzichte van inkomens in het algemeen. Omgekeerd, als vermogens groeien ten opzichte van inkomens, stijgen bij gegeven rendementen de aan die vermogens ontleende inkomens ten opzichte van arbeidsinkomens. Aangezien vermogens bovendien veel ongelijker verdeeld zijn dan inkomens, neemt bij een verschuiving van arbeids- naar kapitaalinkomens de inkomensongelijkheid toe, wordt het gemakkelijker om vermogen op basis van vermogen te vermeerderen en groeit daarmee de ongelijkheid in de verdeling van vermogens.

De in deze paragraaf genoemde gegevens zeggen natuurlijk nog lang niet alles over veranderingen in de welstandsongelijkheid. Voor een vollediger beeld zouden veranderingen in de inkomensverdeling nader moeten worden bekeken. De beschikbare cijfers over de privévermogens zijn bovendien onvolledig en niet erg betrouwbaar, vertonen leemtes en sluiten voor verschillende jaren niet goed op elkaar aan, waardoor ze – inderdaad – ruimte laten voor verschillende interpretaties. Het is vooral wanneer men de hele periode vanaf 1980 beziet, voor deze periode de cijfers over vermogens en inkomens bij elkaar neemt en die vergelijkt met gegevens over de decennia die daaraan voorafgingen, dat de tendens van toenemende economische ongelijkheid naar voren komt. De omslag rond 1980 van nivellering naar een min of meer uitgesproken tendens van denivellering kenmerkt de westerse wereld als geheel (Wilterdink 1993; OECD 2008, 2011, 2012; Piketty 2014), en de verklaring ervan moet dan ook worden gezocht op een bovennationaal niveau.

Ongelijkheid en klassenverhoudingen

*Van nivellering naar denivellering: globale interpretatie*⁷

Zoals de vermindering van de ongelijkheid vanaf het begin van de twintigste eeuw tot ongeveer 1980 gezien kan worden als voortkomend uit een afnemend machts-overwicht van de klasse van kapitaalbezitters en ondernemers tegenover een groeiende macht van de klasse van arbeiders of werknemers, zo zou de groei van ongelijkheid daarna kunnen worden verklaard uit een tegengestelde ontwikkeling: een weer sterker wordende dominantie van de klasse van kapitaalbezitters tegenover een verzwakking van de arbeiders- of werknemersklasse. Onder de condities van grootschalige industrialisatie en scherpe interstatelijke concurrentie won de klasse van arbeiders of werknemers vanaf eind negentiende eeuw aan

7 De in deze paragraaf geopperde interpretatie annex verklaring is een samenvattende en meer op de klassenverhoudingen toegespitste versie van wat ik elders uitvoeriger uiteen heb gezet (Wilterdink 1993, 2015: 370 e.v.).

macht, doordat kapitaalbezitters, ondernemers en aan hen gelieerde politici meer van hen afhankelijk werden – om voortgang en groei van de industriële productie te verzekeren en om de bevolking te kunnen inzetten voor zaken van nationaal belang, vooral in tijden van oorlog of oorlogsdreiging. Na de Tweede Wereldoorlog maakten een snelle economische groei en een daarmee samenhangende grote vraag naar arbeid sterke loonstijgingen, verdere uitbreiding van werknemersrechten en uitbouw van een omvattende verzorgingsstaat mogelijk. De weerstanden die deze ontwikkeling bij kapitaalbezitters-ondernemers en sommige politici oproep, kregen momentum in de jaren zeventig, toen door verscherpte internationale concurrentie de economische groei in westerse landen afnam, de winsten van ondernemingen onder druk kwamen te staan en de werkloosheid begon toe te nemen. Het Kapitaal sloeg terug, zou men kunnen zeggen, in de vorm van loonsverlagingen, massaontslagen, afstoting van bedrijfsonderdelen en verplaatsing van industriële productie naar lagelonenlanden.⁸ Ook namen de bemoeienissen van het bedrijfsleven met de overheidspolitiek sterk toe.⁹ Regeringen werkten mee aan deze koerswending, soms door zelf de klassenstrijd aan te gaan en de macht van vakbonden te beperken, zoals in Engeland en de Verenigde Staten, soms door vakbonden medeverantwoordelijk te maken voor een beleid van loonmatiging en reductie van arbeidskosten ten behoeve van winstherstel, zoals in Nederland (Visser en Hemerijck 1997). Deindustrialisering (door technologische ontwikkelingen en relocatie van productie) en internationalisering maakten managers en eigenaren van ondernemingen minder afhankelijk van werknemers in een gegeven land, waardoor de positie van de laatsten verzwakte. Ondernemingen werden mobieler, flexibeler, transnationaler, daartoe gedreven door onderlinge concurrentie en ertoe in staat gesteld zowel door verbeteringen in communicatie en transport als door politieke hervormingen die belemmeringen voor het internationale goederen- en kapitaalverkeer wegnamen. Daarmee nam ook de speelruimte van ondernemingen ten opzichte van afzonderlijke nationale regeringen toe. Opvallende kant van deze globalisering was een enorme groei van het internationale geld- en kapitaalverkeer. Grote kapitalen werden samengeballd in internationaal opererende fondsen, die via actief aandeelhouderschap bedrijven onder druk zetten om hun winst en aandelenwaarde te maximaliseren. Ook langs deze weg groeide het machtsoverwicht van Kapitaal tegenover Arbeid, waardoor de ongelijkheid kon toenemen.

De conjuncturele crisis rond 1980 had dus verreikende gevolgen. Ze luidde het einde in van de vermindering van machtsverschillen tussen Kapitaal en Arbeid, doordat de grenzen van die ontwikkeling leken te worden bereikt. De crisis kon worden toegeschreven aan te hoog opgelopen arbeidskosten, waaronder de premies en belastingen ter financiering van de uitgedijde verzorgingsstaat. Werknemers en staatsburgers in het algemeen werden ervan doordrongen hoezeer ze

8 Vergelijk Streeck (2013: 45): 'Tatsächlich ist die Geschichte des Kapitalismus nach den siebziger Jahren des 20. Jahrhunderts (...) eine Geschichte des Ausbruchs des Kapitals aus einer sozialen Regulierung, die ihm nach 1945 aufgezwungen war, die es aber selber nie gewollt hatte'.

9 Dit laatste is vooral gedocumenteerd voor de Verenigde Staten (Reich 2007; Hacker en Pierson 2010).

voor werk en welvaart afhankelijk waren van een winstgevend bedrijfsleven. Tegen deze achtergrond vond een algehele politiek-ideologische heroriëntatie plaats ten gunste van winst- en marktdenken, die bevestigd en versterkt werd door de val van communistische regimes rond 1990. De trendbreuk was niet van tijdelijke aard, maar zette zich verder door onder de conditie van voortgaande economische globalisering, waardoor de klassenverhoudingen duurzaam veranderden ten gunste van kapitaalbezitters. Waar de stijging van lonen tot de jaren tachtig gelijk opging met de stijging van de arbeidsproductiviteit of die overtrof, bleef ze daar sinds die tijd in het algemeen bij achter (OECD 2012: 121). Ook toen vanaf het begin van de nieuwe eeuw het geloof in de algehele heilzame werking van 'de markt' enigszins begon te tanen en de kritiek op dit denken aanzwol, zette deze ontwikkeling zich verder door. De Grote Recessie vanaf 2008 heeft voorlopig evenmin tot een fundamentele koerswijziging geleid.

Klassenverschillen en bezit van economisch kapitaal

De hier geopperde verklaring is niet alleen zeer globaal (in de ouderwetse betekenis), maar ook doelbewust simplificerend. Uitgangspunt is dat de productiefactoren kapitaal en arbeid een belangentegenstelling genereren tussen twee maatschappelijke klassen die de dragers van deze productiefactoren zijn, de kapitaalbezitters en de niet-bezittende arbeiders of werknemers. Dat komt overeen met het klassieke marxistische klassenmodel (Giddens 1973: 23 e.v.), maar de uitwerking is hier anders. Volgens de marxistische theorie, in welke variant ook, is de klasse van kapitaalbezitters, de bourgeoisie, in de kapitalistische maatschappij heersend en de arbeidende klasse daaraan onderworpen; de relatie tussen beide klassen is er per definitie één van eenzijdige machtsuitoefening en uitbuiting. Van wederzijdse afhankelijkheid, interdependentie, is geen sprake; er is geen ruimte voor variërende machtsbalansen, waardoor de theorie geen raad weet met graduele veranderingen in de richting van toenemende interdependentie, afnemende machtsverschillen en vermindering van ongelijkheid, zoals die plaatsvond in de eerste driekwart van de twintigste eeuw.¹⁰

Maar ook als wel rekening wordt gehouden met variërende en veranderende machtsbalansen, is de identificatie van de productiefactoren kapitaal en arbeid met twee tegenover elkaar staande klassen op z'n best een vereenvoudigende constructie. De vraag is welke empirische ondersteuning en invulling eraan zou kunnen worden gegeven. In de industrialiserende samenlevingen van de negentiende eeuw leek deze klassendichotomie de werkelijkheid meer te gaan benaderen toen de aantallen kleine zelfstandige ondernemers afnamen, kapitaal zich in grotere bedrijven concentreerde en de omvang van de industriële arbeidersklasse groeide. Maar al aan het eind van die eeuw werd een ontwikkeling zichtbaar die de klassenverhoudingen compliceerde: de sterke uitbreiding van wat de 'nieuwe middenklasse' werd genoemd, de heterogene en vaag begrensde categorie van niet-bezittende niet-handarbeiders, die zich in status, inkomen en arbeidspositie onderscheidde van, maar ook overlapte met de handarbeidersklasse aan de ene kant en

10 De noties van variërende en veranderende interdependenties en machtsbalansen staan centraal in het hier gevolgde figuratieperspectief, zoals onder andere uiteengezet door Elias (1971).

de kapitaalbezittende bourgeoisie aan de andere (Wijmans 1979). De overgrote meerderheid van de beroepsbevolking kreeg de status van werknemer, variërend van hooggesalarieerde leidinggevende functionarissen van grote ondernemingen en publieke instellingen tot laagbetaald en laaggeschoold uitvoerend personeel. De toegang tot deze diverse posities werd steeds meer afhankelijk gesteld van in opleidingen verworven en door diploma's gecertificeerde kennis en vaardigheden, van wat economen sinds de jaren vijftig van de vorige eeuw 'menselijk kapitaal' en sociologen wat later en iets bredere zin 'cultureel kapitaal' gingen noemen (Bourdieu 1979). Zo verdween de aandacht voor kapitaal in de oorspronkelijke, economische betekenis als basis van sociale ongelijkheid langzamerhand naar de achtergrond. In het sociologisch onderzoek naar klassenverschillen en sociale mobiliteit dat de afgelopen vijftig jaar is verricht, wordt veelal gewerkt met beroeps categorieën, zoals in het veel gehanteerde klassenschema van Goldthorpe (Erikson en Goldthorpe 1992: 36-42) of een index die beroepsstatus, inkomen en opleiding combineert. Zelfs bij de weinige sociologen die zijn blijven vasthouden aan een marxistisch begrip van klasse, zoals Erik Olin Wright (1997) en Leslie Sklair (2001), is de empirische aandacht voor verschillen in kapitaal- of vermogensbezit en veranderingen daarin opvallend gering.

Deze sociologische veronachtzaming van materieel bezit beperkt het zicht op de aard en de dynamiek van de klassenverhoudingen. De groei van de nieuwe middenklasse, de daling van de aantallen zelfstandige ondernemers, de verschuiving van kapitaal- naar arbeidsinkomens, de verminderende concentratie van privébezit en de uitbreiding van statelijke zorg, sociale zekerheid en pensioenaanspraken in de loop van de twintigste eeuw betekenden weliswaar dat de betekenis van privébezit als basis van sociale ongelijkheid in welvarende westerse landen afnam, maar niet dat het onbelangrijk werd. In de afgelopen decennia is het belang ervan bovendien weer toegenomen, zoals hierboven aan de hand van Nederlandse cijfers is toegelicht.

Materieel bezit kan om drie redenen als een centrale dimensie van klassenverschillen worden beschouwd: het is een belangrijke component van welstand, het is een bron van economische macht, en het is door zijn directe erfbaarheid een basis van continuering van privileges over generaties langs familielijnen. Het samengaan van rijkdom en economische macht is te lokaliseren in een economische bovenklasse van grote-vermogensbezitters, bestaande uit de elkaar overlappende en elkaar gelieerde categorieën van grote zelfstandige ondernemers (waaronder directeuren-groootaandeelhouders van besloten vennootschappen), grote particuliere beleggers, rijke erfgenamen van familiekapitaal, beheerders van grote vermogens en bestuurders van grote niet-financiële ondernemingen. Als 'de macht van het kapitaal' ergens gesitueerd kan worden, dan is het in deze klasse.

De rijkste één procent, en de rest

Maar een afbakening van deze bovenklasse is niet te geven, of anders gezegd, iedere afbakening heeft iets willekeurigs. Om de gedachten te bepalen richt ik me in eerste instantie op de rijkste één procent van de Nederlandse huishoudens in

2012.¹¹ Volgens de vermogensstatistieken – die de werkelijke vermogens en vooral de grote vermogens zeer onvolledig bestrijken – bezitten deze huishoudens in dat jaar minimaal 1,56 miljoen en gemiddeld 3,82 miljoen euro als netto vermogen, wat correspondeert met respectievelijk 34 en 84 maal het bruto mediane huishoudinkomen van 45 duizend euro. Daarmee zijn deze huishoudens in elk geval goed in staat om ‘van hun geld’ te leven, zonder de noodzaak betaald werk te verrichten. Met elkaar hebben ze ongeveer een kwart – in 2012 naar berekening 24% – van het totale privévermogen van alle huishoudens in handen. Bijna de helft (46%) van hun gezamenlijke bruto vermogen bestaat uit aandelen, waarvan ruim driekwart ‘aandelen aanmerkelijk belang’, die het volledige of gedeeltelijke (voor minimaal 5%) bezit van een bv of nv inhouden. Bij de overige 99% van de bevolking bestaat daarentegen slechts 5% van het totale bruto vermogen uit aandelen. De concentratie van aandelenbezit is daarmee buitengewoon groot: de rijkste één procent heeft bijna tweederde (65%) van de waarde van de aandelen van alle Nederlandse huishoudens en meer dan tachtig procent (82%) van het totale kapitaal in de vorm van aandelen aanmerkelijk belang in handen. De bezitters van dit laatste type aandelen – grootaandeelhouders, die meestal ook directeur van een bv zijn – vormen 38% van de huishoudens in deze bovenlaag (tegen minder dan 1% van de rest van de bevolking). Ondernemerschap wordt daarnaast uitgeoefend door zelfstandigen die hun bedrijf niet in een vennootschap hebben omgezet; zij vormen een kwart van de huishoudens van de rijkste één procent (tegen een tiende deel van de huishoudens in de overige bevolking) en bezitten ruim een derde (36%) van het totale ondernemingsvermogen van alle huishoudens. Ondernemers – directeurs-grootaandeelhouders en (overige) zelfstandigen, in de fiscale literatuur aangeduid als IB-ondernemers – en gepensioneerde ex-ondernemers vormen met hun gezinnen meer dan tweederde deel van de huishoudens in deze bovenlaag. Behalve door ondernemersactiviteiten zijn grote vermogens deels gevormd door erfenissen en voor een ander deel door besparingen op arbeidsinkomen. Volgens een recente enquête van de bank Van Lanschot onder miljonairs – gedefinieerd als huishoudens met een vermogen van minimaal één miljoen euro afgezien van de eigen woning, met elkaar 1,3% van alle Nederlandse huishoudens – heeft ruim de helft het eigen vermogen geheel of gedeeltelijk te danken aan ondernemersactiviteiten, ruim een kwart aan een erfenis, en zo’n veertig procent (ook) aan besparingen op inkomen dat in loondienst is verworven.¹² Aangenomen mag worden dat de laatste categorie voor een belangrijk deel bestaat uit grootverdieners in het bedrijfsleven, onder wie de bestuurders van naamloze vennootschappen. Gezien de buitengewoon hoge inkomens die

11 De gegevens in deze paragraaf zijn grotendeels ontleend aan cijfers over de samenstelling van vermogens per deciel (statline.cbs.nl) en aan aanvullende CBS-statistieken met informatie over de omvang en samenstelling van vermogens per éénprocentgroep.

12 Zie: Van Lanschot (2015: 7, 13), grafiek 2.1, met gegevens over de jaren 2012, 2013 en 2014, die hier gemiddeld zijn.

deze topmanagers verdienen¹³ is het waarschijnlijk dat zij vermogens hebben gevormd waarmee ze tot de rijkste één procent zijn gaan behoren. Voor de hoofdkostwinners in deze bovenlaag geldt, kortom, dat zij als ondernemer, grootaandeelhouder, manager en/of actief belegger nauw bij het particuliere bedrijfsleven betrokken zijn en daarin een dominante positie innemen. In overgrote meerderheid zijn zij – nog altijd – van het mannelijk geslacht, en van hogere leeftijd. De vrouwelijke leden van deze bovenlaag verkeren meestal in een meer afhankelijke positie, omdat zij minder betrokken zijn bij de activiteiten die veel geld opleveren. Bij het ruimer trekken van de grenzen van de vermogende bovenklasse neemt de heterogeniteit toe; er gaan meer mensen toe behoren die verder afstaan van het bedrijfsleven en niet zo'n direct belang hebben bij hoge kapitaalsrendementen. In de categorie van de rijkste één tot vijf procent is het percentage zelfstandige IB-ondernemers nog iets hoger dan bij de rijkste één procent (namelijk 26%), maar het percentage grootaandeelhouders veel kleiner (namelijk 9%). Tweederde van de huishoudens in deze categorie bezit aandelen, die bij elkaar echter nog slechts 13% van het totale brutovermogen vormen. Daartegenover vormt de eigen woning met 43% van het bruto vermogen het belangrijkste vermogensbestanddeel. Vermogen heeft hier dus al veel meer consumptieve betekenis, is minder gebonden aan beroepsactiviteiten, minder een bron van inkomen en kapitaalaccumulatie, minder een basis van economische macht. Vermoedelijk bestaat deze categorie van zeer welgestelden voor een groot deel uit goedbetaalde, hoogopgeleide en oudere (ex-)functionarissen van publieke en private organisaties, die in de loop van hun leven vermogen hebben opgebouwd dankzij besparingen op hun beroepsinkomen en de stijging van de waarde van hun bezittingen, in het bijzonder het door hen bewoonde huis: welgestelde leden van de 'nieuwe klasse', zoals die door sommige sociologen is genoemd (bijv. Gouldner 1979), oftewel de bovenlaag van de nieuwe middenklasse, die hun economisch geprivilegieerde positie vooral te danken hebben aan hun cultureel kapitaal.

Bij het afdalen in de vermogenshiërarchie neemt de relatieve betekenis van het eigenwoningbezit verder toe en die van bezit van aandelen en ondernemingskapitaal af. Er is dus een duidelijke, maar verre van absolute samenhang tussen welstand zoals afgemeten aan de omvang van het privévermogen aan de ene kant, ondernemerschap, aandelenbezit en daarmee te verbinden kapitaalsbelangen aan de andere kant. Aandelenbezit is sterk geconcentreerd in een rijke bovenlaag, ondernemingsvermogen dat niet de vorm van aandelen heeft is dat minder. Zelfstandige IB-ondernemers vormen ruim een tiende deel van alle huishoudens en zijn in alle vermogenslagen vertegenwoordigd, maar veel minder in de lagere dan

13 Volgens een overzicht in *de Volkskrant* van 15 juni 2013 bedroeg het gemiddelde jaarinkomen van de topbestuurders van 134 grote Nederlandse bedrijven in 2012 1,13 miljoen euro. De jaarlijkse overzichten in deze krant wijzen erop dat de topinkomens in het bedrijfsleven sinds de jaren tachtig zeer sterk zijn gestegen (tenminste tot 2008), waardoor de kloof met gewone werknemersinkomens steeds wijder is geworden (vgl. Wilterdink 1993: 15-16; De Beer 2014: 59-60).

in de hogere.¹⁴ Hun gezamenlijke netto ondernemingskapitaal maakt volgens de statistieken slechts een gering deel, nauwelijks meer dan drie procent, van het totale privévermogen uit. Het relatieve belang hiervan is de afgelopen decennia waarschijnlijk verminderd door de toename van bedrijfsschulden en de voortgaande tendens van omzetting van ondernemingen in vennootschappen, maar ook door de sterke groei van het eigenwoningbezit als component van het privévermogen. De recente groei van de aantallen kleine zelfstandigen gaat hier nauwelijks tegenin, doordat het hierbij voornamelijk gaat om zelfstandigen zonder personeel, die over heel weinig eigen beroepskapitaal beschikken.

Latente klassentegenstellingen

Bezitters en beheerders van grote vermogens zijn er sinds de jaren tachtig in geslaagd hun geprivilegieerde positie te versterken, in Nederland en andere westerse samenlevingen. Dat blijkt – tot op zekere hoogte – uit cijfers over vermogens en inkomens. De meest opvallende kant van die ontwikkeling, die ook de meeste publiciteit heeft gekregen, is wel de bijzonder sterke stijging van de inkomens van bestuurders van grote ondernemingen. Daarnaast springt de sterke groei van zeer grote vermogens in het oog, zoals bijvoorbeeld is op te maken uit de jaarlijkse lijst van de vijfhonderd rijkste Nederlanders die het maandblad *Quote* sinds 1997 opstelt.¹⁵ Maar, zoals opgemerkt, de waargenomen toenemende ongelijkheid wordt zelden in termen van klassentegenstellingen opgevat. Hoe komt dat?

Een basaal punt is dat klassenverschillen nog geen klassengrenzen impliceren. Hoe groot de verschillen in vermogen ook zijn, het zijn graduele verschillen. De bovenklasse kan operationeel gedefinieerd worden als de rijkste één procent, maar ook als de rijkste twee of drie procent. Bezitters van een paar aandelen of een spaarrekening kunnen zich al tot de kapitaalbezittende klasse rekenen; ook zij hebben een 'objectief' belang bij hoge kapitaalrendementen. De meeste werknemers en ex-werknemers hebben dat ook op grond van hun pensioenrechten. Breuklijnen zijn eerder te vinden in de beroepsfeer – met name tussen zelfstandige ondernemers en werknemers –, maar de omvang van het vermogensbezit is daar niet vast mee verbonden.

Een tweede punt dat klassenindelingen bemoeilijkt, is dat deze volgens verschillende criteria verschillend uitpakken. Twee centrale klassendimensies, welstand en economische macht, vallen niet samen, en beide kunnen elk voor zich verschillend worden geoperationaliseerd. De samenhang tussen beide is het sterkst in een kleine rijke bovenlaag, waar persoonlijk kapitaalbezit een basis is van economische macht (bij zelfstandige ondernemers, inclusief directeuren-grotoaandeelhouders, en rijke actieve beleggers) of economische macht een basis van persoonlijk

14 In de armste helft van de bevolking minus het laagste deciel vormen zij in 2012 slechts 4,6% van de huishoudens. Van het laagste deciel – bestaande uit huishoudens met negatieve vermogens, waaronder zelfstandigen die grote schulden hebben opgelopen – maken zij weer een veel groter deel uit, namelijk 14,5% (Wilterdink 2015: 337-341).

15 Volgens deze lijsten steeg het gemiddelde vermogen van de vijfhonderd rijkste Nederlanders van 68 miljoen euro in 1997 tot 286 miljoen in 2011.

kapitaalbezit (bij topmanagers van grote ondernemingen). Hiermee is tevens een verschil binnen de bovenklasse aangegeven; de rijksten zijn meestal geen managers, de managers met de grootste beslissingsmacht behoren meestal niet tot de rijksten. Onder de top is er een toenemende differentiatie tussen ondernemers, managers en actieve beleggers aan de ene kant en aan de andere kant mensen voor wie het privévermogen betrekkelijk los staat van zakelijke activiteiten en vooral consumptieve betekenis heeft.

Een bovenklasse van rijke kapitaalbezitters is beter identificeerbaar naarmate zij meer geassocieerd kan worden met een stand, een gesloten netwerk van families die hun rijkdom van generatie op generatie doorgeven. Sinds de beginnende industrialisatie in het laatste kwart van de negentiende eeuw was er in Nederland steeds een instroom van nieuwe rijken in de bovenlagen van de samenleving, maar rijkdom en standsbesef bleven tot ver in de twintigste eeuw toch sterk met elkaar verbonden. Dat veranderde volgens verschillende aanwijzingen vanaf de jaren zeventig en tachtig, toen talrijke succesvolle *self-made* ondernemers in de schijnwerpers kwamen¹⁶ en met de internationalisering van het bedrijfsleven de openheid in de rekrutering van topmanagers toenam (Heemskerk 2007). De op de voorgrond tredende *nouveaux riches* werden soms veroordeeld vanwege hun openlijk vertoon van rijkdom en de vulgariteit van hun levensstijl, maar tegelijk ondersteunden zij het beeld van Nederland als een open samenleving, waarin inzet, inspanning en bekwaamheid beloond worden. Dit meritocratisch-individualistische beeld staat haaks op een klassenperspectief dat de ongelijkheid van kansen benadrukt.

Het klassenperspectief verzwakte ook door de inkrimping van de beroepscategorie die van oudsher als de grote tegenhanger van de kapitaalbezittende bourgeoisie gold: de industriële arbeidersklasse. Ondanks de groei van de nieuwe middenklasse bleven 'de arbeiders' tot in de jaren zestig, zeventig van de vorige eeuw de beoogde kern van de aanhang van socialistische partijen. Dat veranderde toen vanaf die tijd door technologische ontwikkelingen (automatisering) en internationale verplaatsing van industrie de fabrieksarbeid sterk verminderde en het zwaar- en laaggeschoold en laagbetaald werk in de dienstverlenende sector kwam te liggen.

In diezelfde tijd begonnen ook de aantallen hoogopgeleide beroepsbeoefenaren sterk toe te nemen. Langzamerhand is daarmee een nieuwe scheidslijn op de voorgrond getreden: die tussen hoog- en laagopgeleiden. Het lijkt er soms op dat dit een nieuwe klassendichotomie is, maar gezien de omvangrijke tussencategorie van middelbaar opgeleiden kan hier in feite moeilijk van worden gesproken.¹⁷ De term 'klasse' wordt in dit verband ook zelden gebruikt, en de nadruk valt in het algemeen minder op economische verschillen dan op een veronderstelde kloof in

16 Zoals bijvoorbeeld blijkt uit het verschijnen van magazines die speciaal gewijd zijn aan de carrières en levensstijl van succesvolle ondernemers, zoals het eerder genoemde, in 1986 opgerichte maandblad *Quote* (vgl. Wilterdink 1995: 382). De historische samenhang tussen 'klasse' en 'stand' wordt eerder in deze studie besproken (o.a. idib.: 214-222).

17 Zoals uiteengezet door Rineke van Daalen in dit nummer.

kennis, mentaliteit en houdingen (Bovens et al. 2014; vgl. Van de Werfhorst 2015).

Ook de recente groei van de aantallen kleine zelfstandigen zonder personeel (zzp'ers) maakt de tegenstelling tussen arbeid en kapitaal onduidelijker. Voor zover ze laagbetaalde diensten verlenen die eerder door werknemers werden verricht, zijn zij tot de arbeiders- of werknemersklasse te rekenen, en wel tot het meest kwetsbare deel daarvan: het zich uitbreidende 'precariaat' van flexibele arbeidskrachten met lage en onzekere inkomens. Andere, meer succesvolle zzp'ers beschouwen zich daarentegen als echte ondernemers, die zelfstandigheid verkiezen boven de afhankelijkheid van een werknemerspositie.

Besef van klassentegenstellingen, oftewel 'klassenbewustzijn', hangt niet alleen af van de perceptie van klassengrenzen, maar ook van de mate waarin andere scheidslijnen van betekenis zijn als basis van identificatie en conflict. In Nederland werden de klassentegenstellingen van oudsher doorkruist en verzwakt door religieuze en levensbeschouwelijke verdeeldheid. Met de ontkerkelijking en ontzuiling in de jaren zestig en zeventig nam het belang daarvan af, en daar profiteerde de vakbeweging van door zich enige tijd – tot de grote recessie van de jaren tachtig – krachtiger en oppositioneler op te stellen. Maar in diezelfde jaren ontstond met de komst en permanente vestiging van grote aantallen niet-westerse migranten nieuwe verdeeldheid langs etnische, nationale en religieuze lijnen. Negatieve gevoelens over mensen van buitenlandse herkomst gaan vaak samen met groot wantrouwen tegen 'de politiek' (vgl. Den Ridder et al. 2014; De Koster en Van der Waal 2014). Niet de klasse van kapitaalbezitters is hier de machtige tegenstander, maar veeleer de politieke elite, die deze immigranten zou toelaten, beschermen en bevoorrechten ten koste van de eigen autochtone bevolking.

Opkomst en uitbreiding van de verzorgingsstaat in de twintigste eeuw was een factor in de afnemende betekenis van privévermogen als basis van sociaaleconomische ongelijkheid. Sociale uitkeringen en zorguitgaven van de overheid samen met pensioenvoorzieningen van bedrijven gingen tot op zekere hoogte een functioneel alternatief bieden voor eigen vermogen in het garanderen van materiële zekerheid. Met de beperking van de toegang tot sommige uitkeringen, de verlaging van uitkeringsniveaus en de bezuinigingen op collectieve zorguitgaven sinds de jaren tachtig is privévermogen ook in dit opzicht weer belangrijker geworden. Maar in weerwil van de prognoses over een spoedige ondergang van de verzorgingsstaat, is het stelsel bij alle hervormingen en bezuinigingen in grote trekken intact gebleven. Nog steeds is voor Nederlandse ingezetenen die geen privévermogen hebben en niet in staat zijn inkomen uit arbeid te verwerven, een bestaansminimum gegarandeerd.

De verzorgingsstaat heeft zich tot nu toe kunnen handhaven dankzij een blijvend hoog peil van materiële welvaart. De naoorlogse periode van snelle economische groei werd gevolgd door jaren van stagnatie en periodieke terugval, maar over de hele periode sinds eind jaren zeventig steeg het gemiddelde welvaartspeil verder, zij het in veel trager tempo en in ongelijke mate voor verschillende bevolkingsgroepen. Dit blijvend hoge welvaartsniveau bij een meerderheid van de bevolking kan mede verklaren waarom de veelvuldig gesignaleerde en bekritiseerde groei

van ongelijkheid zo weinig in termen van antagonistische klassenbelangen wordt gedefinieerd. Exorbitante salarissen en bonusuitkeringen in de toppen van het bedrijfsleven hebben de laatste jaren regelmatig verontwaardiging gewekt¹⁸, maar niet omdat ze ten koste gaan van het eigen inkomen. De kritiek lijkt vooral van morele aard, wordt meer ingegeven door gevoelens van (on)rechtvaardigheid dan overwegingen van eigenbelang. Voor zover een verband met de eigen situatie wordt gelegd, loopt dat vooral via inkomsten en uitgaven van de overheid – banken zijn gered van ‘onze belastingcenten’, terwijl de schuldlige bankiers buiten schot bleven, grote bedrijven en hun topmensen betalen veel te weinig belasting terwijl er bezuinigd wordt op noodzakelijke collectieve zorg. Maar zulke geluiden blijven betrekkelijk incidenteel en zijn zelden onderdeel van een gearticuleerd klassenperspectief.

Er zijn dus diverse redenen te noemen waarom de groeiende ongelijkheid van inkomens en vermogens en de daarmee samenhangende toenemende betekenis van kapitaalbezit als basis van ongelijkheid tot nu toe in Nederland niet duidelijk geleid hebben tot een manifeste verscherping van klassentegenstellingen. Maar dat is geen vast gegeven. Veel zal afhangen van de toekomstige ontwikkeling van welvaart en werkgelegenheid en, daarmee samenhangend, de vraag of het sociale uitkeringsstelsel stand zal houden. Het is niet ondenkbaar dat de tendensen van de afgelopen dertig jaar de voorbode zijn van een veel scherper en zichtbaarder polarisatie tussen rijk en arm, waarin de klassieke klassentegenstelling tussen kapitaal en arbeid weer manifester zal worden en aangrijpingspunt zal zijn voor politieke acties. Dat is geen ontwikkeling om verlangend naar uit te kijken.

Literatuur

- Bavel, B. van (2014) Vermogensongelijkheid in Nederland. De vergeten dimensie. In: M. Kremer, M. Bovens, E. Schrijvers en R. Went (red.) *Hoe ongelijk is Nederland?* WRR-verkenning. Amsterdam: Amsterdam University Press, 79-100.
- Beer, P. de (2014) Groeiende beloningsverschillen in Nederland. In: M. Kremer, M. Bovens, E. Schrijvers en R. Went (red.) *Hoe ongelijk is Nederland?* WRR-verkenning. Amsterdam: Amsterdam University Press, 59-77.
- Bourdieu, P. (1979) *La distinction*. Paris: Minuit.
- Bovens, M., P. Dekker en W. Tiemeijer (red.) (2014) *Gescheiden werelden? Een verkenning van sociaal-culturele tegenstellingen in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Caminada, K., J. Been, K. Goudswaard en M. de Graaf-Zijl (2014) *De ontwikkeling van inkomensongelijkheid en inkomensherverdeling in Nederland 1990-2012*. Department of Economics Research Memorandum 2014.02. Leiden: Leiden University.
- Coulter, P. (1989) *Measuring Inequality*. Boulder: Westview Press.
- CPB (2001) *Cijfers betreffende arbeidsinkomensquote en winstquote in de marktsector*. Den Haag: Centraal Planbureau.
- Eijk, G. van (2011) Klassenverschillen in Nederland: percepties, ontkenning en moraliteit. *Sociologie*, 7(3): 248-269.

18 Voorbeelden bij Van Uffelen (2008).

- Elias, N. (1971) *Wat is sociologie?* Utrecht: Het Spectrum.
- Erikson, R. en J.H. Goldthorpe (1992) *The Constant Flux. A Study of Class Mobility in Industrial Societies*. Oxford: Clarendon Press.
- Fransman, R. (2013) Waarom de arbeider te weinig verdient. *Follow the Money*, 5 december: www.ftm.nl/artikelen/waarom-arbeider-weinig-teveel-verdiend.
- Giddens, A. (1973) *The Class Structure of the Advanced Societies*. London: Hutchinson University Library.
- Gouldner, A.W. (1979) *The Future of Intellectuals and the Rise of the New Class*. London: Macmillan.
- Hacker, J.S. en P. Pierson (2010) *Winner-Take-All Politics*. New York: Simon & Schuster.
- Heemskerk, E.M. (2007) *Decline of the Corporate Community. Network Dynamics of the Dutch Business Elite*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Koster, W. de en J. van der Waal (2014) Botsende opvattingen over etnische diversiteit en sociale orde: Hoe zijn de verschillen tussen lager- en hogeropgeleiden te verklaren? In: M. Bovens, P. Dekker en W. Tiemeijer (red.) *Gescheiden werelden? Een verkenning van sociaal-culturele tegenstellingen in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, 165-190.
- Kremer, M. (red.) (2015) Verdwijnt de middenklasse? *Beleid en Maatschappij*, 42(2): 144-190.
- Nelissen, J. (2015) Voorbarige conclusies over stabiele inkomensongelijkheid. *MeJustice*, 15 mei: www.mejustice.nl/artikelen/detail/voorbarige-conclusies-over-stabiele-inkomensongelijkheid.
- OECD (2008) *Growing Unequal? Income Distribution and Poverty in OECD Countries*. Paris: OECD.
- OECD (2011) *Divided We Stand: Why Inequality Keeps Rising*. Paris: OECD.
- OECD (2012) Labour Losing to Capital: What Explains the Declining Labour Share? In: OECD, *OECD Employment Outlook 2012*. Paris: OECD, 109-181.
- Piketty, T. (2014) *Kapitaal in de 21ste eeuw*. Amsterdam: Bezige Bij.
- Reich, R.B. (2007) *Supercapitalism*. New York: Vintage Books.
- Ridder, J. den, I. Glas en P. Dekker (2014) Een globaliseringsscheidingslijn? In: M. Bovens, P. Dekker en W. Tiemeijer (red.) *Gescheiden werelden? Een verkenning van sociaal-culturele tegenstellingen in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, 131-164.
- Roine, J. en D. Waldenström (2012) On the Role of Capital Gains in Swedish Income Inequality. *Review of Income and Wealth*, 58(3): 569-587.
- Salverda, W. (2014) De tektoniek van de inkomensongelijkheid in Nederland. In: M. Kremer, M. Bovens, E. Schrijvers en R. Went (red.) *Hoe ongelijk is Nederland? WRR-verkenning*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 39-58.
- SCP (2014) *Verskil in Nederland. Sociaal en Cultureel Rapport 2014*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Sklair, L. (2001) *The Transnational Capitalist Class*. Malden: Blackwell.
- Streeck, W. (2013) *Gekaufte Zeit. Die vertagte Krise des demokratischen Kapitalismus*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Uffelen, X. van (2008) *Het grote graaien: 25 jaar topsalarissen in Nederland*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Van Lanschot (2015) *Vermogend Nederland. Dutch Wealth Report 2015*. 's-Hertogenbosch: F. van Lanschot Bankiers.
- Visser, J. en A. Hemerijck (1997) 'A Dutch Miracle'. *Job Growth, Welfare Reform and Corporatism in the Netherlands*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

- Vrooman, C. en J.M. Wildeboer Schut (2015) Op rozen zitten, of op zwart zaad. Twee decennia inkomensongelijkheid. *Mens en Maatschappij*, 90(4): 343-377.
- Weber, M. (1922) *Wirtschaft und Gesellschaft*. Tübingen: J.C.B. Mohr (Paul Siebeck).
- Weenink, D. (2005) Sociale klasse: de eeuwige jeugd van een 'zombiecategorie'. *Sociologie*, 1(3): 316-324.
- Werfhorst, H. van de (red.) (2015) *Een kloof van alle tijden: verschillen tussen lager en hoger opgeleiden in werk, cultuur en politiek*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Wijmans, L. (1979) Sociologie, sociaal-democratie en de middenklasse. *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 5(4): 597-623 en 6(1): 100-122.
- Wilterdink, N. (1984) *Vermogensverhoudingen in Nederland*. Amsterdam: Arbeiderspers.
- Wilterdink, N. (1993) Ongelijkheid en interdependentie. Ontwikkelingen in welstandsverhoudingen. *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 20(2): 3-42.
- Wilterdink, N. (1998) De schuld van het kapitaal. Marx en de mondialisering. *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 25(2): 185-195.
- Wilterdink, N. (2002) De ongelijkheid van inkomens: trends en verklaringen. In: J.C. Vrooman (red.) *Sociale Ongelijkheid: Breuk of Continuïteit?* Amsterdam: SISWO/NSV, 51-72.
- Wilterdink, N. (2015) *Vermogensongelijkheid in Nederland. Ontwikkelingen sinds 1850*. Amsterdam: Van Gennep.
- Wright, E.O. (1997) *Class Counts. Comparative Studies in Class Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press.